

A MEZŐGAZDASÁG MINT HÚZÓÁGAZAT

GYÁNI GÁBOR

Zsuzsanna Varga:

The Hungarian Agricultural Miracle?

Sovietization and Americanization in a Communist Country

Trans. Frank T. Zsigó

Lexington Books, Lanham, 2021. 323 oldal

HISTORIOGRÁFIAI ELŐZMÉNYEK

A magyar parasztság 1945 utáni történetét illető tudományos vizsgálódásokra máig közvetlen hatással vannak a politikai-ideológiai megfontolások és a kollektív emlékezet. A téma kutatása Orbán Sándor monográfiájával indult,¹ és – Varga Zsuzsanna mostani könyvének a megjelenését megelőzően – Ö. Kovács József monográfiájával zárult.² Az idézett könyvek már a címükkel kifejezték a szerzők egymástól homlokegyenest eltérő szemléleti beállítottságát. Orbán könyvének előszavában külön szolt arról, mi indokolja a „két forradalom” kifejezés használatát az 1945-ös földosztást, majd pedig az évtized végén megkezdett és a hatvanas évek elején befejezett téveszesítést tekintve. Szerinte a parasztság ez utóbbi nyomán bekövetkező gyors felbomlását „a termelőerők meggyorsult fejlesztése” váltotta ki, ami így egy progresszív gazdasági-társadalmi folyamat eredménye volt. A „történelmi haladás” szerinte egyenértékű azzal, hogy „a nagybirtokrendszer helyébe létrejött (sic!) demokratikus agrárviszonyok, majd pedig a falusi kisártermelést felváltó és meghaladó szocialista nagyüzemi formáció megteremtése, igenis, külön-külön egy-egy agrárforradalmat jelent”. Ráadásul ezt nem is vonatkoztathatjuk el „a parasztság különböző forrásokból táplálkozó, de mindenképpen tömeges, szinte teljes aktivitásától”, vagyis saját akaratától. Jóllehet az „eme átalakulásokkal szemben megnyilvánuló kezdeti tartózkodását nemegyszer »kívülről« jövő kezdeményezés: propaganda vagy éppen kitarító szervezőmunka árán sikerült feloldani és aktivitássá változtatni”.³

1 ■ Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961*. Akadémiai, Bp., 1972.

2 ■ Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete*. Korall, Bp., 2012.

3 ■ Orbán: *Két agrárforradalom*, 7, 8. old.

4 ■ Ö. Kovács: *A paraszti társadalom*, 424–425. old.

Merőben más módon értékeli Ö. Kovács József ezen állítólag forradalmi átalakulást, amely szerinte nem volt más, mint egy népes társadalmi csoport erőszakos, kirívóan durva eszközökkel végrehajtott felszámolása. A szélsőségesen paraszt- és tulajdonellenes kommunista ideológia és politika mindig az erőszakos megoldások híve és követője volt. Így korrigálja Ö. Kovács – nagy tömegű levéltári bizonyíték felsorakoztatásával – Orbánnak a kolhozosítás történetéről festett, mondhatni hivatalosra sikeredett képét. Amíg Orbán a történelmi haladást megtestesítő folyamat kidomborítására törekedett, addig Ö. Kovács az erőszaktevés példázatos esetévé egyszerűsítette az agrárátalakulás 1945 és 1965 közötti történetét. A kollektivizálásnak, másként a „szocialista bekerítésnek” (*enclosure*) kedvelt módszerei voltak Ö. Kovács szerint a „verbális, pszichikai presszionálás”, az „adminisztratív eszközök alkalmazása”, valamint a „fizikai erőszak, a verés és a kínzás”. A terror féktelen gyakorlása teljesen magától értetődő ott, ahol a „kommunista párt lényegében mindent centralizált, azaz úgymond az egészet akarta birtokolni, s ezt csak a társadalom állandó megfélemlítésével érte, érthette volna el”.⁴

A két említett, egymástól különböző történet-szemlélet jegyében megalkotott elbeszélés az 1945. évi földosztás, majd az egymást követő hullámokban véghezvitt téveszesítés történetéről a fenti és a lenti vizsgálati nézőpontok egyoldalú előtérbe helyezésével jár. Fentről szemlélődve a kommunista agrárpolitika kitervelőinek és az általuk megbízott végrehajtnak a ténykedése kerül terítékre. Ez felel meg Orbán látószögének, amelyből nézve a korabeli ideológiai meggyőződéssel egybevágóan pozitív fejlemény, forradalmi átalakulás a „paraszttalanítás” (*de-peasantization*) hosszabb távú folyamata. Lentről vizsgálódva főként az e politika tárgyául szolgáló parasztság, a mezőgazdasági kistermelők valamikori tapasztalatai válnak a kutatásban fontossá. Az egymásnak ellentmondó álláspontokból az átalakulás minősítése is csak eltérő lehet: a termelőszövetkezeti forma bevezetése Orbánnál sikerként (forradalmi tettként) nyeri el értelmét, míg a termelőszövetkezeti gazdálkodás erőltetett meghonosítása, egyebek közt az állami erőszak benne játszott szerepe miatt is, Ö. Kovács szemében ugyanez tagadhatatlanul káros fejlemény: az áldozatok mérhetetlen szenvedése nem igazolhatja egy ilyen agrárpolitika „történelmi” jogosultságát. Ráadásul a kényszerűen meghozott paraszti áldozatok – Ö. Kovács sugalmazása szerint – meg sem

hozták a várt eredményt. Erre kíván utalni a könyve végén megfogalmazott homályos állítás:

„Az erőszak jellegzetesen ultima ratio, amikor már minden más eszköz csődöt mondott. Optimális teljesítmény tehát már csak ezért sem volt elvárható az erőszakos kollektivizálás után. Sokszor hiányzott az alkalmasság, a gyakorlat és a hajlandóság. A termelőszövetkezetek »elsajátította« az addigra már jól megismert és sokak által elutasított, és persze »hasznosított« pártállam, amely viszont sokszor nem volt képes rendelkezni a munkafolyamatok felett, hiszen annak legfontosabb eleme, az emberek nagyobb része addigra már igen »felelőtlennek« vált, elveszítve tulajdonosi létét és reményét.”¹⁵

A tézisesítés ekként posztulált sikertelenségét csupán retorikai eszközökkel sejteti a szerző, de nem bizonyítja, sőt egyáltalán nem is vizsgálja a Kádár-kori termelőszövetkezeti szektor gazdaságtörténetét. Idézett kijelentése így aligha több pusztá prejudikációnál. Megközelítésének a mélyén egyébként az a konzervatív társadalom- és történetkép munkál, amely súlyos értékvesztésként fogja fel az egyén és az állam között álló csoportok (erőszakos) felszámolását, egyszersmind a tulajdon és a család közti kötelékek meggyengítését.²⁶

Nem állítjuk ugyanakkor, hogy egyedül Orbán és Ö. Kovács képviselné a téma tudományos feldolgozását: egy sor fontos könyv és értékes tanulmány született az övéken kívül is ezen a területen.³⁷ Az viszont kétségtelen, hogy a kérdés történeti-közgazdasági és szociológiai megközelítései egyaránt az Orbán, illetve Ö. Kovács nevével jelzett két szemléleti pólus közötti diszkurzív térben foglalnak helyet. Figyelmet érdemlő külön kérdés, hogy miért kísérte a nemzetközi történeti és antropológiai diskurzus már annak idején is kitüntetett figyelemmel a szocializmus kori magyar agrártörténetet.⁴⁸ Ez utóbbira választ találunk, ha közelebbről szemügyre vesszük Varga Zsuzsanna könyvét.

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG SZOVJETIZÁLÁSA

Varga Zsuzsanna monográfiája kétségkívül új fejezetet nyit a kérdés historiográfiájában. Az első, amit feltétlenül ki kell emelni vele kapcsolatban, a benne elmondott történet időkerete. Nem született még olyan munka a magyarországi tézisesítés történetéről, amely 1. az 1940-es évekbeli kezdetektől a rendszerváltásig nyomon kísérné ezt a történetet; 2. az összehasonlító történetírói perspektíva használatával élne; és 3. a tudástranzfer fogalmának analitikus értékesítésével próbálná megmagyarázni a tézések intézményi alapjára helyezett magyar agrártermelés Kádár-kori teljesítményét.

A szerző már korábban is a történelmi cselekvőség (*agency*) szempontját előtérbe állítva kutatta

témáját.⁵ S ez a nézőpont hatja át mostani munkáját is, amely igencsak különbözik Ö. Kovács áldozatközpontú felfogásától, aki úgy állítja be a téziszervezés által közvetlenül érintett parasztságot, amely – ha olykor tanúsít is némi ellenállást az állami erőszak állandó fenyegetésével szemben – lényegében passzív történelmi erőként többnyire elszenvedi, azonban nem formálja magát a történelmet.

A kronológiai alapokra helyezett gondolatmenet indító témája a szövetkezeti forma szovjet prototípusainak a bemutatása és ottani bevezetésük története. Ezt a formációt erőltetik majd rá a magyar és a többi kelet-európai országra, miután betagolták őket a szovjet birodalomba. A gondolatmenetből kiderül, hogy többek közt azért is lehetett sikeres a Szovjetunióban a szovhoz típusú mezőgazdasági termelőszövetkezeti forma meghonosítása a kolhoz jellegű formációval szemben, mert ott nem létezett szabad paraszti földtulajdon, viszont a társulási keretben zajló gazdálkodásnak (*obscsina*) a cári időkre visszamenő hagyományai voltak. Az 1935-ben elfogadott kolhoztörvény a közvetlen állami tulajdonban lévő gépállomásokhoz és szovhozokhoz képest alacsonyabb jogi státuszt irányzott elő a kolhozok számára; mégis az utóbbi vált később követendő példává a Szovjetunió által uralt kelet-európai csatlós országok majd mindegyikében, így Magyarországon is. Ugyanakkor ez a tulajdoni és szervezeti forma is jól szolgálta a mezőgazdaság „belső kolonizációját”, az ipari szektor igényeinek való alárendelését, ami kellőképpen biztosíthatta az anyagi erőforrások kiszívását és átszivattyúzását az iparba. Az erőltetett iparosítással megoldani kívánt modernizációt a kommunista államhatalom természetesen történelmi haladásnak és szükségszerűnek nyilvánította.

Mivel a kiterjedt paraszti földtulajdon államosítása komoly ellenállást válthatott volna ki, gyakoribb és hevesebb konfliktusokkal az állam és a társadalom között, a mezőgazdaság kezdeti szovjetizációja nem az államosított szövetkezeti formát, hanem a Szovjetunióban *artyel*ként számontartott formációt adaptálta tömeges méretekben. A gazdálkodás ez esetben közösen folyt ugyan a szövetkezet adott keretei között, a tagok azonban megtarthattak kis egyéni parcellákat, amelyeket maguk műveltek meg, sőt állatot is tarthattak, és még gépeket is birtokolhattak. Az agrárátalakulás kezdete a kelet-európai szatellit országok mindegyikében 1948/1949-ben vette kezdetét.

A magyar mezőgazdaság szovjetizálásának első lépéseként a magyar kommunista vezetés 1948-ban megalapította az állami gépállomásokat és az állami gazdaságokat, melyek fokozatosan terjeszkedtek, a számuk 1956-ig 300-ról 500 közelibe emelkedett, az általuk megművelt földterület pedig az összes termőföld kezdeti 4 százalékáról több mint 12 százalékára emelkedett. A mezőgazdaság sztálini rendszerének

5 ■ Ö. Kovács: *A paraszti társadalom*, 425. old.

az említett harmadik pillérét alkotó termelőszövetkezetek alapítása csak nagy nehézségekkel haladt előre a Rákosi-korban. 1952-ben az ambiciózus elképzelések ellenére is a téeszkek a termőföld kevesebb mint egyötödét és az állami gazdaságokkal együtt is kevesebb mint egyharmadát tartották a kezükben. A gazdálkodási eredményeik pedig ennél is szerényebbek voltak. Ennek hatására a Politikai Bizottság – és ez új tudományos megállapítás – már 1952 nyarán, tehát még az előtt visszavett a téeszkesítési célokból, hogy Nagy Imre kormányra került volna. Jóllehet a célkitűzés továbbra is túlzott volt, mivel 1954 őszére az összes termőföld 45 százalékára kívánták kiterjeszteni a termelőszövetkezetek hatókörét.

Nagy Imre kormányalakítása időlegesen gátat vetett ugyan a további erőltetett téeszszervezésnek, és az addigi szövetkezetek száma is csökkent valamennyit, Rákosi visszatérése a kormányrúdhhoz azonban újra beindította a téeszkesítési kampányt. Ennek eredményeként 1956 szeptemberében az ország megművelt termőföldjének 21 százaléka tartozott a téeszkekhez, és 343 ezerre rúgott a szövetkezetek taglétszáma. A magángazdálkodás körüli állandó bizonytalanság, a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok csekély termelési hatékonysága, végül pedig az aszály miatt is 1956-ban számottevően esett vissza a learatott gabona mennyisége, jóval elmaradva a tervezettől. A forradalom hajnalán tehát a megszokottnál is nagyobb mezőgazdasági áruhiány jelentkezett.

Az 1956-os forradalom témákat illető egyik legfontosabb következménye az erőszakos téeszszervezés ismételt megakadása, valamint a kötelező terménybeszolgáltatás *kétszeri* megszüntetése volt. Először a Nagy Imre-kormány törölte el ezt a paraszti kötelezettséget október 30-án, majd a roppant népszerűtlen Kádár-kormány, amikor az Elnöki Tanács november 12-i törvényerejű rendeletével megerősítette a korábbi kormányrendeletet. *Először történt ilyen intézkedés a régióban.* Kádár tisztában volt azzal, hogy akár csak mérsékelt elfogadottságra is csak akkor aspirálhat, ha szakít Rákosi agrárpolitikájával; ráadásul az ellátási gondok elhárításához, a

közélelmezés biztosításához is égetően nagy szüksége volt a paraszti kisárutermelők kellő jóindulatára.

A némiképp konszolidált falusi helyzet nem tartott sokáig. Bár Kádárék számára létszükséglet lett volna társadalmi elfogadottságuk növelése, amit az életszínvonal-politika folytonossága garantálhatott volna, amelyben a mezőgazdasági termelésnek jutott kulcsszerep. Ezt a hangulatjavító politikát nem foly-

tathatták azonban vég nélkül. Történt ugyanis, hogy 1957 novemberében a szocialista blokk vezetői Moszkvában tanácskozársra gyűltek össze, ahol a desztalinizáció visszafogásának jegyében utázba kapták a szovjet vezetéstől, hogy gyorsítsák fel a mezőgazdaság szövetkezesítésének (újbóli) folyamatát. Ez egyáltalán nem volt a magyar kommunista vezetés inyére. Az 1956-os forradalom leverése után tomboló állami terror a falvak népét a városiaknál egyébként kevésbé sújtotta; ilyen feltételek mellett nem volt különösebben vonzó opció, hogy újabb frontot nyissanak, immár a parasztsággal szemben. De nem volt mit tenni, a magyar vezetésnek is be kellett állnia a sorba, hogy végérvényesen szovjetizálják a mezőgazdaságot. Erre azonban a korábbiakhoz képest némileg megváltozott *belső* feltételek között került sor.

A történetnek ezen a pontján fel kell tenni a kérdést: volt-e választási lehetősége a kádári vezetésnek az adott helyzetben? Azért kell erről beszélni, mert a lengyel vezetés például nem lépett rá a kollektivizálás Moszkva által akkor szorgalmazott útjára. Ezt a problémát mindenképp érdemes lett volna külön megvizsgálni, amit azonban Varga Zsuzsanna elmulasztott. Tény viszont, hogy a magyarországi kollektivizálás ekkoriban már az ötvenes évekből eltérő, sajátos formát öltött, ami ha nem jelentett is ellenszegülést a moszkvai akaratnak, de legalábbis sajátosan hazai út választását eredményezte.

AZ AGRÁRLOBBI „AKNAMUNKÁJA”

A szerző egyik korábbi könyvéből tudjuk, hogy már Nagy Imre 1953-as kormányra kerülésekor megszületett az ún. agrárlobbi, amely az Erdei Ferenc körül

gyülekező agrárszakemberek szakmai háttér munkáját hasznosította.⁶ Ez az agrárérdekeket képviselő, kormány szinten is érvényesítő tömörülés túlélt Rákosi visszatérését, hogy az 1956-os forradalmi eseményektől új erőre kapjon, majd a harmadik (egyben utolsó) téveszervezési kampány idején különösen aktív erővé váljon. Varga Zsuzsanna egyik fő kutatási eredménye az agrárlobbi történeti rekonstrukciója és eredményes politikaformáló szerepének dokumentált elbeszélése. A Kádár-kori kollektivizálás az agrárlobbi „aknamunkájának” köszönhetően a szovjetizálást a lehető legenyhébb szövetkezeti forma adaptálásával valósította meg. A dolog nem ment simán, ám Dögei Imre, a „parasztfaló” miniszter elmozdítása 1960 januárjában más sínre helyezte a kollektivizálási programot, mint ahogy 1958-ban kezdetét vette. Ebben annak is lehetett némi szerepe, hogy a szovjet álláspont is bizonytalan volt, és időnként változott a kívánatosnak vélt agrárátalakulás kérdésében. Fehér Lajosnak, Erdei politikai exponensének a hathatós közreműködésével olyan mezőgazdasági reformprogramba csomagolva vitték végbe a kollektivizálást, amely egy új ár-, adó- és pénzügyi rendszer kidolgozásával, az irányítási rendszer felülvizsgálatával és egy új termelőszövetkezeti törvény előkészítésével párosult; ily módon a szovjet kolhozformától a lehető legmesszebb eltávolodva hozták létre az agrártermelés új tulajdonosi és szervezeti rendszerét. Az agrárlobbi által kezdeményezett és végig kézben tartott agrárreform teljes átalakítási programtervezete 1963-ban készült el. A pártvezetés először visszahőkölt a megvalósításától. 1964 folyamán azonban újra előkerült a reformcsomag, s immár a legfelsőbb szinten tanácskoztak róla. 1966 januárjában az agrárlobbi – Nyers Rezső segítségével – a Politikai Bizottság plénuma elé tudta vinni az anyagot, amelyet az MSZMP IX. kongresszusa, a „parasztkongresszus” végül akceptált. Az agrárlobbi politikai sikerességét mutatja az is, hogy 1966 decemberében megalakult a Központi Bizottság Szövetkezetpolitikai Munkaközössége, amelynek elvitathatatlan szerepe volt abban, hogy a párt hivatalosan is szakított a szövetkezeti tulajdon „alacsonyabb rendűségét” valló ortodox kommunista elvi meggyőződéssel. Ennek az ideológiai korrekciónak messze ható következményeként véget lehetett vetni a mezőgazdaság „belső kolonizációját” szorgalmazó kommunista politikának, de legalábbis mérsékelni lehetett ezeket az ambíciókat.

Az agrárlobbi akkor ért intézményes sikereinek a csúcspontjára, amikor 1967 áprilisában Dimény Imre vezetésével megalakult a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium. Ezzel a függőleges integráció egy kézbe adta a termelést, a felvásárlást, a forgalmazást és az ipari feldolgozást, vagyis a teljes vertikumot. Az élelmiszer-gazdaság pedig mondhatni emancipálódott, és kikerült belső gyarmati státuszából. Az agrárlobbi az agrárnépesség társadalompolitikai egalizálását is a céljai közé iktatta,

ami a nyugdíj- és egészségbiztosítási ellátás kiterjesztését és javítását jelentette. Ezek a reformlépések beleillettek a hatvanas évek általános (gazdasági) reformtörekvéseinek sorába, sőt túlzás nélkül állítható, hogy nagyban szolgálták az 1968-as gazdasági reformprogram előkészítését és célhoz juttatását is. Jóllehet egyes reformközgazdászok (például Lányi Kamilla és mások) némi idegenkedéssel fogadták ezeket a törekvéseket.

Az agrárlobbi már akkor aktívnak mutatkozott (kis szünetekkel 1953-tól kezdődően), amikor igazán komoly gazdasági reformelképzelések még nem is fogalmazódtak meg, vagy ha igen, nem volt még rájuk vevő a politikai vezetés. Ezért is fontosak Varga Zsuzsanna eredményei, mert új megvilágításba helyezik az 1968-as gazdasági reformhoz vezető út kontextusait; jóllehet a szerző nem igyekszik túlártalánosítani a szűkebb témáját érintő és a fentiekben vázolt felismeréseit. Pedig Nyers Rezső utólag (1988-ban) szintén elismerte az agrárlobbi ténykedésének ezeket a távolabbi hatásait, mondván: az 1963-as mezőgazdasági reformcsomag „lényegében az »ösmechanizmus« megfogalmazása volt az agrárvonalon”.⁷

Milyen külső feltételek kellettek a szóban forgó gazdasági reformpolitika érvényesüléséhez? Az újabb történeti szakirodalom felhívja a figyelmet arra, hogy a szovjet minta kötelező lemásolása csak Sztálin haláláig, tehát leginkább a Rákosi-korszakban dívott. Az 1960-as években azonban térségünkben zöld utat kapott a mind több társadalmi önkéntességet megengedő, jóllehet továbbra is az állami korporatív integráción nyugvó, „népi demokratikus” rendszervariáns. Egyes szerzők a „népi demokratikus elkarnyarodás” kifejezéssel illetik ezt a fejleményt. Ezért is keveredhetek, netán konvergálhattak a szovjet és a népi demokratikusnak nevezett rendszerelemek, hogy adott formájukban akár mintát is adjanak egy kevésbé központosított és kevésbé diktatórikus államrendhez. Ennek az eredménye lett idővel az európai szovjet szféra működésbeli elkülönülése, amely komoly impulzusokkal járult hozzá – hosszabb

6 ■ A (klasszikus) konzervatív eszmeáramlat e meggyőződéséről: Robert Nisbet: *Konzervativizmus: álom és valóság*. Ford. Beck András. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1996. 66, 69. old.

7 ■ Donáth Ferenc: *Reform és forradalom: A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975*. Akadémiai, Bp., 1977.; Simó Tibor: *Érdekérvényesítés a termelőszövetkezetek formális és informális szervezetében*. Szövetkezeti Kutató Intézet, Bp., 1981.; Juhász Pál: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Új Mandátum – Jelenkutató Alapítvány, Bp., 2006.; Magyar Bálint: *Dunaapáti 1944–1958. Dokumentumszociográfia*. Művelődéskutató Intézet – Szövetkezeti Kutató Intézet, Bp., 1988.; Farkas Gyöngyi: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon 1951–1961*. Korall, Bp., 2016.; Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon, 1945–1956*. Tevan, Békéscsaba, 1993.; Valuch Tibor: *Rekviem a parasztságért*. KLTE, Debrecen, 1988.

8 ■ Chris Hann: *Tázlár: A Village in Hungary*. Cambridge University Press, Cambridge, 1980.; Nigel Swain: *Collective Farms Which Work?* Cambridge University Press, Cambridge, 1985.; Martha Lampland: *The Object of Labor: Communitification in Socialist Hungary*. University of Chicago Press, Chicago,

távon – az európai szovjet térség dezintegrálódásához, sőt még a birodalom fokozatos eróziójához is.⁸ Ez a kérdés nem kerül ugyan elő Varga Zsuzsanna könyvében, de gyümölcsöző eszmecseréket ösztönözhet a jövőben.

A NYUGATI TUDÁSTRANSZFER

S milyen szellemi kútforrásból fakadt a magyarországi mezőgazdasági reformpolitika? A szükséges intézményi kereteket az MTA Agrárgazdasági Kutatóintézete biztosította Erdei Ferenc vezetésével és a felkészült agrárgazdasági szakembergárdával. A szakértők elsőként a szocialista országok kollektivizálási gyakorlatát tanulmányozták, és arra jutottak, hogy azt éppúgy nem érdemes átvenni, mint az akkoriban a Szovjetunóban zajló korabeli változtatásokat, mert gazdaságilag nem tűnnek eredményesnek. Ezt még Kádár János is elismerte 1962 februárjában a Központi Bizottság egyik ülésén. Eközben a fejlett nyugat-európai (dán és nyugatnémet), majd pedig az egyesült államokbeli agrártermelési tapasztalatok mind jobb megismerésével kezdetét vette a tudástranszfer. Ennek a tanulási és átültetési folyamatnak a dokumentált rekonstrukciójával a szerző bizonyítja, hogy a hazai termelőszövetkezeti agrártermelésnek a régió többi országához képest hamarosan kiugró termelékenységére nem a véletlen műve volt. Az 1967-ben elfogadott és két évtizedig érvényben lévő télesztörvény biztos jogi háttérrel kölcsönzött annak a gazdálkodásnak, amely kvázi vállalkozásokká alakította a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket. A tudástranszfer jóvoltából elsőként egyes állami gazdaságok (mindegyiknek Bábolna) vettek át teljes nyugati termelési technológiákat az állattartás (a csirkeprogram), majd a növénytermesztés területén (kukoricatermesztés). Nem kevésbé fontos a nyugati gépi technika honosítása, valamint a kelet–nyugati kereskedelmi kapcsolatok felvirágoztatása. Mindennek kedvező hátszélét biztosított az 1968-ban bevezetett gazdasági reform intézményi és politikai miliója, aminek többek közt

az agrárérdekek fokozott érvényesítése is része volt. Szűkíteni kellett a helyi állami és pártszerveknek a téeszkek ellenőrzésére vonatkozó hatáskörét, miáltal nőtt a termelő szervezetek gazdasági önállósága a beruházási döntésekben, illetve a melléküzemági termelés kapacitásának bővítésében. Varga Zsuzsanna tézise szerint „a termelőszövetkezetek ez időre független gazdálkodó vállalkozásokká váltak”, mind a termelés, mind pedig a forgalmazás saját hatáskörükbe vont felügyeletével (221. old.). Ez a fejlemény a szervezeten belüli demokrácia fokozását is maga után vonta. A szerző összegzése szerint:

„amíg a kolhozmodell szétzilálta a magyar falut azáltal, hogy a téesztagokat megfosztotta a tulajdonuktól, és azzal, hogy a termelőszövetkezeti tagság érdekeivel szemben az állami érdekeknek biztosított elsőbbséget, a hatvanas évek második felére, az alulról kiinduló kezdeményezések nyomán a termelőszövetkezetek az egyéni és közösségi életcélok megvalósításához megkívánt keretekkel szolgáltak.” (222. old.)

Ez a nem szándékolt következmény különlegesen számított a maga korában, hiszen a gazdasági reform bevezetését követően nem ez volt a helyzet a gazdaság többi ágazatában (az iparban vagy a kereskedelemben). A magyar agrártermelés kiváló mutatói 1960 és 1975 között jelezték is, hogy a belső élelmiszer-ellátást zavartalanul biztosító ágazat még számottevő exportot is produkált, ami a rubel mellett dollár elszámolású kereskedelmi nyereséget is hozott az országnak. Az agyontámogatott (nehéz)ipar mindentől ugyancsak messze állt.

Felröghető a szerzőnek, hogy nem hasznosította a témát illető korabeli bőseges közgazdasági és szociológiai diskurzust. A benne részt vevő kutatók észlelték a polgárosodás irányába mutató paraszti erőfeszítéseket, és árnyaltan elemezték a háztáji gazdálkodás, valamint a második gazdaság fogalmában összefoglalt falusi gazdasági és életviteli stratégia korabeli gyakorlatát.⁹ Egyes szociológusok a paraszti második gazdaság kapcsán egyenesen a megszakadt valamikori polgárosulás folytatódásáról beszéltek.¹⁰ A kérdés alaposabb kidolgozását még inkább indokolta volna, hogy a szerző így élet vehette volna annak a kritikának, hogy könyve csupán az agrárlobbi mint afféle „civiljogi mozgalom” apoteózisát kíván lenni.¹¹ Holott ez a vád nem állja meg a helyét.

A téesztörténet *teljes*, nem csupán az egyes (korai) szakaszait érintő áttekintésében a folyamat *grassroot* jellegű támogatásán több mindent is ért a szerző. Mindenekelőtt az idővel hathatós politikai befolyásra szert tevő agrárlobbi ténykedését, de emellett még azt is, hogy, kiszabadulván az állami, valamint a helyi közigazgatási és pártfennhatóság alól, a téeszkek menedzsmentje új erőre kapott, így teremtve magának némi gazdálkodási önállóságot. A szövetkezeti tagság magatartása is változott az idők során: a

1995.; uő: *The Value of Labor. The Science of Commodification in Hungary 1920–1956*. University of Chicago Press, Chicago, 2016.; Peter D. Bell: *Peasants in Socialist Transition. Life in a Collectivized Hungarian Village*. University of California Press, Berkeley, 1984.; Marida Hollos – Bela C. Maday (eds.): *New Hungarian Peasants? An East Central European Experience with Collectivization*. Columbia University Press, New York, 1983.; Ildikó Asztalos Morell: *Emancipaton's Dead-End Roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989)*. Uppsala University Press, Uppsala, 1999.; Ildiko Vasary: *Beyond the Plan. Social Change in a Hungarian Village*. Westview Press, Boulder, 1987.

9 ■ Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Napvilág, Bp., 2001.; Uő: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Bp., 2013.

10 ■ Varga: *Az agrárlobbi*.

11 ■ Ferber Katalin – Rejtő Gábor: *Reform (évfordulón)*. KJK, Bp., 1988. 20. old.

korábban jellemző passzív kivárást vagy a téesz elhagyását – a „több lábbon állásra” való berendezkedést segítő – a hatvanas évek derekától kiegészítette, sőt olykor fel is váltotta a bennmaradás szándéka, ami az itteni jövedelmi esélyek jobb kiaknázásával párosult. Egy szó, mint száz: a tagság maga is mindinkább jóváhagyta a termelőség-tervezetek hazai rendszerét, így járulva hozzá azok egyre eredményesebb működéséhez. Ezért lett volna célszerű, ha a szerző kissé elmélyed a második gazdaságban és a téeszek melléküzemágában dolgozó kvázi-kistermelőkről folytatott korabeli közgazdasági és szociológiai diskurzusban.

A MAGYAR „AGRÁRCSODA” KORLÁTAI

A hetvenes évek derekán a sikeres agrárágazat és az agrárlobbi egyszerűben védekezésre és visszakoázásra kényszerül. Kezdetét veszi az ideológiai megfontolásból és nem utolsósorban a moszkvai ösztönzésekből táplálkozó mezőgazdaság- és téeszellenes politikai offenzíva, amely – követendő példaként – a kolhozok gyorsított ütemű szovhozokká alakításának a szovjetunióbeli kísérletére is hivatkozik. A politikai támadás eredménye centralizáció és szervezeti integráció: amíg 1972-ben még 2314 téesz volt az országban, 1980-ban már csak 1338, viszont a kezükön lévő földterület nagysága átlagosan megduplázódik. Ezzel érdemben szigorodhat a termelő szervezetek felett gyakorolt állami és pártfennhatóság. Ugyanakkor a döntéshozás centralizálása és a vállalatméret növelése egyértelműen csökkenti a termelőszervezetek teljesítményét. Ami abból is fakad, hogy elvész, mindenesetre apad az a gyakorlati (hallgatólagos) tudás, amely a decentralizált gazdasági tevékenység feltételei közepette élvezett autonómia folytán még kéznél van.¹² Tovább rontja a helyzetet, hogy az összevonások mellett sor kerül a szervezeteti menedzsment elleni durva fellépésekre is, ami addigi legális ténykedésük kriminalizálását jelenti – megszorodnak a téeszelnökök elleni büntetőperrek, amelyek sok esetben elmarasztaló ítélettel zárulnak.

A fordulat negatív gazdasági következményeit jól érzékelteti, hogy amíg 1970-ben a mezőgazdaság a GDP 18,2 százalékát adta, addig a teljes export 20-23 százalékát, a konvertibilis valutában lebonyolított kivitelnek pedig az egyharmadát tette ki. Komoly kockázattal járt tehát a téeszek addigi gazdálkodási rendszerének a veszélyeztetése, kikezdve a kádári életszínvonal-politikát, a gulyáskommunizmus rendszerét. Az egyre romló külső gazdasági környezet miatt is mind tarthatatlanabbá vált az új agrárpolitika, amely a maga módján szintúgy hozzájárult a külső eladósodáshoz. A magyar mezőgazdasági „csoda” valamelyest megtorpant ugyan, de a reformellenes politikai beavatkozás nem vetett neki véget. Az ország mezőgazdasági termelési mutatói – némi visszaeséssel – az 1980-as évek első felében is még a világ élvonalába tartoztak.

A megváltozott agrárpolitika okozta válságot enyhítendő a földterületükben felduzzasztott téeszek megpróbálták intenzívebb termelésre áttérni. Erre úgy nyílt volna csupán lehetőség, ha az egyéni gazdálkodásnak a múltbelinél több teret biztosítanak. Ezért az 1980-as években sok téesz döntött úgy, hogy földjei mind nagyobb hányadát bérbe adja a tagoknak. További megoldásként kínálkozott az eredménytelenül gazdálkodó téeszek egyszerű szervezetekké alakítása: a tagok itt többnyire már csak egyéni gazdálkodók módjára vettek részt a közös tulajdon működtetésében. Ez a szervezeteti forma korábban alacsonyabb rendűnek minősült a hivatalos megítélésben, amelynek elvileg nincs létjogosultsága a tervgazdaságon nyugvó és a magántulajdon létjogosultságát tagadó szocialista társadalomban. Ez azonban most egyszerűen érvényét vesztesítette, amikor – 1988-as adatok szerint – a tiszta termelési volumenek már megközelítően 40 százalékát a háztáji termelés, a bérleti gazdálkodás és az egyéb kiegészítő jellegű magángazdasági forma biztosította.

Erre a helyzetre reagált az MSZMP, amikor rászánta végre magát, hogy felvegye a mezőgazdasági reformpolitika korábban elejtett fonálát. Mire azonban a párt vezető plénuma, a Központi Bizottság 1988-ban és 1989-ben ténylegesen hozzákezdett volna *Az agrárpolitika megújítása* című mezőgazdasági minisztériumi előterjesztés megvitatásához, már az egész rendszer az összeomlás stádiumába jutott.

KONKLÚZIÓ

Varga Zsuzsanna könyve átfogó, a maga nemében úttörő áttekintés a magyar agrártörténet szervezet- és politikatörténetéről. Először azért, mert az első kollektivizálási akcióktól a kommunista államrendszer bukásáig tartó folyamat egészét átfogja, amire eddig még nem akadt vállalkozó. Másodszor azért, mert kiterjedt levéltári és könyvtári forrásanyagot tár fel és értelmez, és az akkori közszereplőket megszólaltató oral history interjúk anyagára is épít. Harmadszor azért, mert bátran él az összehasonlítás eszközzel, hogy tágabb regionális, sőt globális gazdasági és politikai kontextusban elhelyezve láttassa a honi fejleményeket. Negyedszer azért, mert rávilágít a magyar mezőgazdasági termelőszervezeteti termelés kétségtelen, bár átmeneti sikerének egyik fontos okára, a külvilág – valójában a Nyugat – iránt a tudástranszferben megnyilatkozó nyitottságra. Ötödször azért, mert témáját mélyen beleágyazza a politikai köz-történet összefüggéseibe, tudván, hogy a gazdasági (szervezet)történet egyáltalán nem szemlélhető önmagában, a kommunista állampolitika mindenkor alakulásától független módon. Hatodszor, felismerve a történelmi aktorok cselekvőségének tényleges súlyát, kimutatja és bizonyítja a diktatúra mint szervezeti struktúra relatív hatókörét; ennek folytán a totalitáriánus hatalom, még ha szándékában áll is, nem képes felszámolni az általa elnyomottak mégoly

behatárolt autonóm mozgásszabadságát. A magyar télesztörténet alakulása, főként annak Kádár-kori epizódja igazán eklatáns példa erre nézve. Önmagában már az is felettebb jellemző, hogy nálunk három hullámban lehetett csupán keresztülerőszakolni a termelészövetkezet kommunista elképzelések szerinti bevezetését. S nem kevésbé figyelemre méltó, hogy ami végül idehaza megvalósult belőlük, az messze nem a tankönyvi szovjet mintát, hanem annak egy erősen felpuhított (piacosított), nem igazán marxista-leninista eszmények szerinti korcs változatát képviselte. Ráadásul mind a korábbi (az ötvenes évek végi és a hatvanas évek eleji), mind a későbbi (a hetvenes évek eleji és közepi) ellene szőtt ármányok dacára életképes maradt, nem utolsósorban azért, mert – a gazdálkodás eredményességében – messze felülmúlta mind a szovjetunióbeli, mind pedig a testvéri szocialista országokban folyó mezőgazdasági termelés teljesítményét.

Varga Zsuzsanna úgy beszéli el az eddigi tudományos munkásságát összegző monográfiájában a mezőgazdasági termelészövetkezetek hazai történetét, hogy azt nem csupán a fent nézőpontjából láttatja, még ha előnyben részesíti is a politikai döntéshozás historikumát. S ezzel igazán méltó módon képviseli a magyar történetírást a nemzetközi tudományos diskurzusban. □

12 ■ Kalmár Melinda: A sztálinizmus kelet-közép-európai esélyei. A népi demokratikus elkanyarodás. In: Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Metszetek bolszevizmusról, sztálinizmusról*. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – ÁBTL, Bp. – Pécs, 2018. Különösen 155–156. old.

13 ■ Juhász Pál: Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság? *Medvetánc*, 1988. 1. szám, 197–211. old.; Kovách Imre: *Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Társadalomtudományi Intézet, Bp., 1988.; Gábor R. István – Galasi Péter: *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. KJK, Bp., 1981.

14 ■ A Magyar Szociológiai Társaság Faluszociológiai Szakosztálya 1989 szeptemberében külön tanácskozást tartott a polgárosodásról, ahol Juhász Pál, Márkus István, Szelényi Iván és Kovách Imre latolgatta ennek a fajta paraszti polgárosodásnak az esélyeit. *Századvég*, 1991. 2–3. szám, különösen 181–183., 193–211. és 217–229. old. Lásd még: Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1992.; Márkus István: *Polgárosodó parasztság*. Dinasztia, Bp., 1996.

15 ■ Csikós Gábor – Ö. Kovács József: Elbeszélés és történeti magyarázat – „magyar agrárcsoda” és a források vétőjoga. *Archiv Net. XX. századi történeti források*, 2021/4–5. (<https://www.archivnet.hu/elbeszeles-es-torteneti-magyarázat-magyar-agrarcso-da-es-a-forrasok-vetojoga>)

16 ■ Ehhez az összefüggéshez lásd: John Gray: *Liberalizmus*. Ford. Nagy László Ábel. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1996. 90–91. old.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

87.

23. évfolyam – 2022.

ZSIDÓ FELEMELKEDÉS VAGY TÉRNYERÉS?

Prepuk Anikó

A zsidóság a 19. századi középosztály-elméletekben

Tamás Máté – Nagy Ágoston

Brüder Heinrich und Bernhard Lackenbacher von Salamon: vallásváltás, nemességyszerzés és egy társadalmi csoport víziója a 19. századi Magyar Királyságban

Mislovics Erzsébet

Társadalmi mobilitás és a zsidó felekezethez való kötődés. Munk Adolf családja

Glässer Norbert – Zima András

Az „izraelita paritástól” a felekezetközi kapcsolatokig a 19. század végi Óbecsén. A lokalitás szerepe egy modernizálódó járási elit izraelitáinak körében

Bagdi Róbert – Hlobocsányi Norbert

A Kohner család gazdasági érdekeltségei

Miller, Michael Lawrence

„Testestül-lelkestül magyarrá lett”: Jellinek Mór (1824-1883) és a magyar gazdaság modernizációja

Turbucz Péter

Identitás, önreprezentáció, tudomány. Alexander Bernát és Marczali Henrik pályáivá a Budapesti Hírlap tükrében

Valamint recenziók és ismertetőik

Honvári János, Harald Jähner, Janet Kerekes, Mályusz Elemér és R. Balás Emőke műveiről.

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

www.korall.org

terjesztes@korall.org, korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idei számunkat postázzuk Önnek.

Az éves előfizetés ára 5500 Ft, egy szám ára 1500 Ft.

Új lehetőség: az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500 Ft.